

KÖNYVSZEMLE

Rüsz-Fogarasi Enikő: *Egy elfeledett intézmény. A kolozsvári Szentlélek-ispotály kora újkori története.* L'Harmattan [Budapest], 2012. 172 p.

A kötet címe tényleg megfelel a valóságnak: tájainkon még alig kutatták az ispotályokat. Legfeljebb nevüket ismerik, de működésükről csak halvány fogalma lehet a városok történetét kutatóknak. Így Kolozsvárt is három ispotály neve bukkan fel egy-két munkában, de mostanig kétséges volt, hogy ezek külön-külön intézmények voltak-e, egyik a másik folytatásaként működött-e nevet cserélve, vagy netán egyszerre, párhuzamosan működtek. A régies hangzású „ispotály” elnevezés is megtevesztően hangzik. Hiszen ebből eredeztethető a későbbi kórház szavunknak megfelelő „(ho)spital” szó, mely napjainkban ténylegesen beteggyógyító intézményt jelöl. Rüsz-Fogarasi Enikő rátalált a kolozsvári két nagyobb ispotály tekintélyes újkori iratanyagára, s ezek feldolgozásával sikerül a várostörténet egy eddig homályba burkolózó fejezetét tisztázni. Ez ráadásul időszerű témakör: Európa számos országában fogtak hozzá az ispotályok kutatásához, már jelentősebb feldolgozások is születtek.

A középkorban az ispotályok a városi élet tartozékai voltak. Az egyház tartotta fenn őket, templom vagy kápolna is részüket képezte. Ezek viselték

gondját a város szegényeinek, elesettjeinek. Az Árpád-kor végéig tájainkon csak a nagyszebeni ispotályról van hírünk, de a középkor alkonyán Magyarország 87 településének 118, Erdély 22 helységének 32 ispotályáról maradt fenn adat. Rendszerint alig több, mint az intézmény neve, esetleg valamely javára tett adakozás.

Kolozsvár Erdély egyik legfontosabb városa volt már a középkor végén, s különösen az újkor kezdetén indult dinamikus fejlődésnek. Ez a korszak egybeesik a reformáció itteni elterjedésével is. Kolozsváron rendre a reformáció mindhárom hulláma érezte hatását, végül a lakosság az unitárius hitelvek mellé csatlakozott, akár magyarnak, akár szásznak vallotta magát. Így a városvezetés is közel száz évig az unitáriusok kezében volt.

A középkorból Kolozsvár három ispotályt örökölt: a Szent Erzsébet, Szentlélek és Szent Jób nevét viselőket. Közülük a legrégebbi és legnagyobb a Szent Erzsébet Ispotály volt, először 1366-ban említi oklevél, s a 20. századig fennmaradt, levéltárának jó része is megőrződött. A Szent Jób Ispotályra csak néhány 16. századi forrás utal, valószínűleg rövid életű volt. A középkor

végén valamely munkamegosztás is lehetett közöttük: az egyik a leprásokat, a másik a bélpoklosokat, a harmadik a francia betegségben szenvedőket ápolta. A két kisebb ispotály a város keleti felében működött. A szerző a Szent Jób Ispotály megszűnését az 1565-ös városi határozattal hozza összefüggésbe: eszerint a Szentpéteri templom melletti ispotályt rozoga állapota miatt ekkor lebontatták. A másik két ispotályról a további években is van bőven híradás.

A kolozsvári ispotályok a 16. század első felében városi kezelésbe kerültek. Ez valószínűleg a reformációval hozható összefüggésbe. A katolikus egyházi vagyon szekularizációját követően e karitatív intézmények fenntartó nélkül nem működhettek. A protestáns egyházaknak nem volt elég vagyonuk ilyen intézmény működtetésére. Különbösen is a város- és egyházvezetés jó ideig összefonódott. Így lettek az ispotályok a városi tanácsnak alárendelve. A szerző rámutat, hogy az európai ispotályok leggyakrabban Szent Erzsébet, Szentlélek vagy Szent Antal nevét viselték. A Szentlélek nevet viselők többsége a római székhelyű Szentlélekrend fennhatósága alá tartozott, de ezt a kolozsvári intézmény esetében nem lehet kimutatni.

A kolozsvári Szentlélek Ispotály (mai helyesírásunk szerint nem indokolt a kötőjeles írás) első említése 1430-ból származik, amikor az itt ápolott leprások és szegények javára búcsúengedélyt kérnek a pápától. 1454-ből egy

végrendeleti hagykozás említi az intézet ápoltságait. A következő években is többször hagykoznak az ispotály részére. Megállapítható, hogy a leprásház rendre átalakult városi ispotállá. A kolozsvári ispotályokkal kapcsolatban jóformán semmilyen tárgyi emlék sem maradt fenn, történetükről csak közölt, s még inkább közöletlen levéltári források tanúskodnak. Ezek is nagyrészt az intézmény fenntartására, anyagi ügyeire vonatkoznak. Ilyenek a fejedelmi sóadományok, melyeket többször is oklevélben megerősítenek. 1557-ben, mikor a domonkosok vagyónát felosztják, Izabella királyné jóváhagyásával a Szentlélek Ispotály megkapja a szerzetesrend óvári sütőházát. Számosan végrendelkeznek az ispotály javára. 1591-től több-kevesebb kihagyással fennmaradtak az ispotályszámadások is a városi levéltárban. Ezeket az ispotálymesterek állították össze évenként. A városi tanács jegyzőkönyvei, sőt a törvénykezési jegyzőkönyvek is több adatot őriztek meg az ispotályról. Fennmaradt az intézmény 1601-es keltezésű leltára is, melyből a berendezésről, vagyoni helyzetről tájékozódhatunk.

Kötetünk első nagyobb fejezete az ispotály gazdaságával, a vagyonnal, a bevételekkel és kiadásokkal foglalkozik. Hangsúlyozza, hogy a vagyonnal az ispotálymester gazdálkodott, de a döntéseket rendszerint a városi tanács hozta. Az ispotályház helyét a szerző nem tudja pontosabban meghatározni,

de megállapítja, hogy legalább két, legfeljebb négy helyiségből állhatott, ablakain lantorna volt. Az udvaron több melléképülete lehetett. Ezek mind zsindelellyel voltak fedve. Az épületeket időről időre renováltatni kellett. A helyiségek berendezése szegényes volt. Összesen 12–16 fekhellyel, de csak 11 rend ágyneművel rendelkeztek. Konyhájuk minden szükséges eszközzel bírt. A házhoz csatlakozhatott egy csűr, egy különálló borospince, veteményeskert, valamint gyümölcsös. Egy időben emlegetik az ispotály majorját, ez távolabb állhatott, itt szarvasmarhát, kecskét, sertést, szárnyast tarthattak, sőt juhnyájról is szó esik. Értékes tulajdonnak számított a sütőház. Az egyiket a domonkosoktól örökölték, ez lehetett az óvári, a Király utcai végrendelet útján szállt az ispotályra, ezt 1631-ben elcserélték egy Közép utcai sütőházra. A két sütőház mindegyikében alkalmaztak egy sütőasszony és egy dagasztóasszonyt. A sütőházak az ispotály gondozottjait és munkatársait látták el kenyérrel, de termelésük jó részét eladták a városi polgároknak. Úgyhogy rendszerint jövedelmet hoztak. Négy szőlőt is emlegetnek: kajántóit, Szent György-hegyit, házsongárdit és az azonosíthatatlan pajsit. Ezek nem mindig jövedelmeztek, mert megművelésük sokba került, s a termés bizonytalan volt. A bor egy részét a gondozottak kapták, a felesleget áruba bocsátották. A szántóföldeket rendszerint kiadták megművelésre. Ezek mel-

lett hosszabb-rövidebb ideig halastava, erdője, malma is volt az ispotálynak.

A bevételeknek csak kis része származott a kórház vagyonából. A fenntartásról elsősorban a város, a fejedelem, s alkalmilag a polgárok gondoskodtak. A legnagyobb jövedelmet a fejedelmi sóadományok biztosították. 1596-tól esetlegesen, majd Bethlen Gábor 1613-as donációslevelének kibocsátása után szinte évente megkapták a kolozsi vagy a széki bányából az ezer kósót. Ennek egy részét tartalékolták, s amikor kimaradtak más jövedelmek, akkor bocsájtották áruba. Két másik jelentős bevételi forrásnak a várostól behajtott adó, a quarta bizonyos százaléka, valamint az egyházfik jövedelmének egy része számított. Ez utóbbit a főtéri templom körül épített boltok béréből és a harangozási, temetkezési díjakból kellett levonni. Gyakran az egyházfik elmaradtak ennek befizetésével.

A sütőházakból és a szőlőből származó jövedelem meglehetősen hullámzó volt, de legalább a gondozottak kenyérrel és borral való ellátására nem kellett költeni. Egy másik kiegészítő jövedelemforrás a – rendszerint végrendeleti – adományozás volt. Egész sor személy nevét ismerjük, akik pénzt vagy tulajdont hagytak az ispotályra. Mai szemmel nézve meglepő, hogy mennyire erkölcsi kötelességnek tekintették az akkori emberek az adakozást. A szerző megjegyzi: „hogyan készítette az adománytevőket, hogy az

ispotály, avagy a szegények javára rendelkezzenek, nem igazán tudjuk, mivel adataink nem magukból a végrendeletekből származnak.” Feltételezhetően az adakozást nem is kellett indokolni.

A gazdasági részt egy táblázatos mérleg zárja, mely kimutatja, hogy 1591–1651 között mikor volt nyereséges vagy veszteséges a gazdálkodás. Tíz évre mutatható ki forintban mérhető negatív egyenleg. Ilyenkor vagy az ispotálymester ügyetlenkedett, vagy olyan természeti, esetleg háborús viszonyok uralkodtak, melyek lehetlenné tették a kassza kiegyensúlyozását. Amikor szükséges volt, a város kipótolta a hiányzó összeget, viszont, ha többlettel zárták az évet, a város döntött a felesleg hasznosításáról.

A második nagy fejezet az ispotálymesterekkel foglalkozik. Őket mindig a várost vezető százas tanács tagjai, a centumvirek közül választották, s évente újraválaszthatók voltak. Általában tekintélyes embernek számítottak, akik maguk is jelentős vagyonnal rendelkeztek. Évente két mestert választottak: az egyiket a Szent Erzsébet, a másikat a Szentlélek ispotály vezetésére. Előfordult, hogy az egyik ispotály vezetője egy időn túl a másik élére került. Bár a városvezetésben a paritás elve uralkodott a szász és a magyar nációnak tagjai között, később az unitárius és a református felekezetek között is, az ispotálymesterek választásánál ennek szabályszerűsége nem mutatható ki. Az ispotálymestert, amíg a

tisztséget viselte, adómentesség illette, s bár saját házában lakott, ellátása az ispotály vagyonából történt. Külön fizetést nem kapott. Az ispotálymester elsősorban a rá bízott intézet vagyonával kellett, hogy sáfárkodjék. De általában a szegények ellátása, a kedvezményezettek kiválogatása az ő hatáskörébe tartozott. Vészes időkben, mikor sok lett a koldus, a centumvirek közül egy-két segédkezőt rendeltek melléjük. Az olyan ügyekben, mikor az ispotálymester nem tudott dönteni, a városi tanácshoz fordult. Az ispotályokba rendszerint a város szegényeit, fogyatékosait, nyomorultjait, árváit fogadták be. Bizonyára magatehetetlen betegek is akadtak köztük, de „nemigen foglalkoztak a betegek gyógyításával” – állapítja meg a szerző. 1673-ig a városnak nem is volt orvosa. Az ispotály mai értelemben inkább szegényházként működött. A továbbiakban huszonnégy 1588 és 1659 között működő ispotálymestert mutat be a kötet. Kiről csak fél oldalt, kiről oldalakat ír, s lehetőleg teljes életpályájukra is utal. Az ismeretlenség homályából kerülnek ki ezek az egykori magyar vagy szász városiak, sokan céhmesterek, akik beírták nevüket az ispotály történetébe. Voltak, akik jól gazdálkodtak, mások kevésbé bizonyultak rátermettnek. A város évente rájuk küldte a számvevőket, akik átnézték számadásaikat, s gyakran a lap szélére megjegyzéseket is írtak, majd jelentést tettek a tanácsnak. Voltak, akiket akár nyolc éven át is al-

kalmaztak, másokat leváltottak, egyesek e tisztség viselése közben elhaltak, ilyenkor a feleség vagy a nagykorú gyermek számolt el az év végén.

1660-ban a város történetének egy kritikus korszaka kezdődik: török ostrom, pestisjárvány, országos politikai bizonytalanság, végvári helyzetbe kerülés és a szabad királyi városi jog függesztése. Megnő a szegények száma, csökken az ispotályok jövedelme. Rövid időn belül több mester is váltja egymást. Az 1680-as években előfordul, hogy a város egyetlen ispotálymestert választ, végül 1671 táján a két ispotályt Szent Erzsébet neve alatt egyesítik. Ugyanebben az évben az ispotályt a Kőmál aljáról beköltöztetik a Nagypiac egyik épületébe, hogy védve legyen az állandó csatározásoktól. A két kórház javait még sokáig külön kezelik, emlegetik, de már csak egyetlen intézetként működnek.

A harmadik nagy fejezetben az ispotály által nyújtott ellátást vizsgálja a szerző. Elsőként az alkalmazottakat veszi számba, hisz közvetlenül rajtuk múltott az ellátás. A munkatársak megválogatása az ispotálymesteren múltott. Rendszerint két szolgát, szolgálóasszonyt emlegetnek, mellettük alkalmi szolgák is megjelennek egy-egy időszakban. Alapember lehetett még a főzőné, aki a kosztot készítette a szegények és az alkalmazottak számára is. Ezek a pénzbeli fizetés mellett ruházati cikkeket is kaptak. Amíg majorja volt az ispotálynak, annak élén a majoros-

gazda állt. A juhok mellé juhászt fogadtak fel. A szőlőket vincellér gondozta, mikor a bort árusították csaplárt is kellett alkalmazni. A sütőházakban két-két asszony dolgozott. A javítási, építkezési munkáknál mesterembereket, a szőlőművelésnél napszámósokat fizettek.

Az ispotály ellátottjai általában véve a szegények voltak. Tájainkon az ispotály azt a szerepet töltötte be, amit a nyugatibb országokban, s a 19. század végén mifelénk is az árvaház, kórház és aggmenház együttesen játszik. Tulajdonképpen minden rászoruló, szükséget szenvedőt az ispotály segített, látott el. Így a bennlakók között találunk férfit és nőt, nemeset és polgárt, fogyatékos és beteget, sőt szoptató asszonyt is. Idekerültek az árva vagy elhagyott törvénytelen gyermekek. A Szentlélek Ispotályban többnyire 2–10 között mozgott a gondozottak száma. Voltak az ispotálynak olyan gondozottjai is, akik nem laktak az intézetben, de az ispotály gondoskodott ellátásukról. A szerző külön kiemeli egyik ispotálymester, Balogdi Farkas történetét, aki a város tekintélyes polgára volt, mégis élete utolsó hónapjaiban az ispotályba került. Az ispotálylakók nem bizonyultak minden esetben nincsteleneknek, néha hagyatékukból szép összeg jutott az intézet tulajdonába.

Az ispotály gondozottjainak a koszt mellett ruházatot is biztosított, illő eltemetésükről gondoskodott. Nincs nyoma annak, hogy gyógyszerre

vagy gyógyírra, orvosra illetve patikusra kellett volna költeni. Legfeljebb a magatehetetlen beteg mellé egy kisegítő asszonyt fogadtak. Az ételmezés külön alfejezetet kap, mert erről a kiadások elég sokat elárulnak. Megállapítható, hogy az alapélelmiszerek jó részét a saját major, a zöldséges, gyümölcsös biztosította. A fejenkénti heti egy kenyert a sütődék szállították. A bort is megtermelték. A többit, főleg a húst vásárolták, de néha a város nekik juttatta az elkobzott húst. Úgy tűnik, hogy csak a 17. század elejéig volt rendszeres főzés az ispotályban napi kétszeri étkezésre, utána kiosztották a gondozottnak a koszt nyersanyagát, vagy az annak megfelelő hetipénzt. Általában hetente kétszer adtak húsételt, ünnepekkor dupla húsadag járt, néha süteményt is készítettek. A mesterek jobb minőségű húsból készült ételt kaptak, mikor a számadók vagy más tisztségviselő látogatta meg az ispotályt, azokat illően megvendégelték.

A záró alfejezet az egyházak és az ispotály viszonyát próbálja kifürkészni. Miután az ispotályok a középkorban egyházi intézmények voltak, úgy tűnik, hogy a szekularizációt követően világi, városi fennhatóság alá kerültek. Az egyház legfeljebb a lelki gondozás szintjén vállalt feladatot. A 17. században, amikor a városban már két feleke-

zet is súllyal bír, megjelennek az ispotálypapok. Ezek azonban nem teljesen az intézmény alkalmazottai, de annak részéről is negyedévenkénti bért élveznek. Érdekes módon az unitárius ispotálypapot az intézmény temettette el 1691-ben.

A szerző irányításával a Szentlélek Ispotály 1601–1650 közötti számadáskönyveit Márton Tünde és Mihály Ágnes már 2006-ban közzétette. Ez a mostani tanulmány vélhetően mindent elmond erről az intézményről, amit a levéltári forrásokból ki lehet mutatni. Soron levő folyamat a sokkal nagyobb, évi 8–35 szegényt gondozó és sokkal hosszabb életű Szent Erzsébet Ispotály levéltári anyagának a feldolgozása, majd szakszerű értelmezése. A szerző reméli, hogy itt még behatóbb képet lehet nyerni az ispotálylakók életéről.

A kötetet magyar nyelvű összegezés, angol összefoglaló, levéltári forrásjegyzék, bibliográfia, névmutató és egy melléklet egészíti ki. A mellékletben az 1573–1694 közötti ispotálymesterek névsora található.

Rüsz-Fogarasi Enikő ispotálykutató iskolát teremt maga körül, s úgy tűnik, egyre jelentősebb munkákkal járul hozzá a várostörténet eddig ismeretlen fejezeteinek feltáráshoz.

Gaal György